

вием междисциплінарного взаємодіяння археології палеоліта з іншими науковими дисциплінами являється спостереження мировоззренчих аспектів теорії антропосоціогенезу — принципів цілостності та перехідності. В частині, при оцінці діяльності раннього палеоліта не можна не враховувати, що це єдина археологічна епоха, в ході якої продовжує діяти природний відбір та здійснюється видообрання людини. Традиційний, вузькокультурологічний підхід до вивчення раннього палеоліта сьогодні вже не може забезпечити прогрес в науковому досягненні.

S. V. Smirnov

URGENT PROBLEMS IN STUDYING OF THE EARLY PALAEOLITHIC

Advance in the study of the early Palaeolithic may be provided if the Palaeolithic science will be brought to an intradisciplinary level of investigation of monuments. Observation of Weltanschauung aspects of the theory of anthroposociogenesis (principles of integrity and transfer) is a condition of intradisciplinary interaction of Palaeolithic archaeology with other scientific disciplines. Particularly, when estimating activity means of the early Palaeolithic it is cannot but be taken into account that this is the only archaeological epoch when natural selection continued acting thus realizing human speciation. Traditional narrow-cultural approach to the study of the early Palaeolithic is not in the line at present with advances in its scientific comprehension.

Одержано 28.02.89

До співвідношення хронології та періодизації

© А. В. Ніколова

Хронологія та періодизація — способи пізнання історичної дійсності на різних рівнях дослідження. Ототожнення цих понять звужує реконструктивні можливості археології. У статті автор спробував проаналізувати методологічні функції хронології та періодизації, їх роль та співвідношення в історичному і археологічному дослідженні.

Питання хронології — одне з провідних в археологічному дослідженні емпіричного рівня, оскільки лише локалізація пам'ятки на шкалі часу дає право на введення її в систему наукових фактів, використання як повноцінного археологічного джерела. Встановлення хронологій для недатованих писемністю періодів історії ускладнюється тим, що різні матеріальні речі, явища та їх ознаки змінюються в часі з різною швидкістю. Якщо швидкість зміни кожної ознаки нанести на графік, то в строкатому килимі ліній дуже важко визначити чіткі межі функціонування тієї чи іншої речі або існування комплексу. Археологи намагаються подолати ці труднощі через використання різних методів хронології. В сукупності це призводить до синхронізації різноманітних речей і в кінцевому підсумку допомагає виявити певні періоди в розвитку матеріальних залишків. Так виникає археологічна періодизація, тобто кожна зміна якісних рис археологічних джерел розглядається як певний якісний етап у розвитку того чи іншого аспекту минулої дійсності. Безумовно, в цьому є певний сенс. Інколи таку класифікацію доповнюють соціологічною характеристикою періодів.

Постає питання, чи є така періодизація вичерпною? З цією метою з'ясуємо деякі моменти у визначенні понять хронології та періодизації.

1. Поняття «зовнішньої» та «внутрішньої» хронології. Хронологія як загальнонауковий метод історичного пізнання виходить з необхідності розглядати об'єкти історичного дослідження в їх розвитку. В її

межах філософи пропонують розрізняти два рівні — зовнішній та внутрішній. На першому рівні хронологія фіксує емпіричну послідовність подій та явищ минулого за часом; на другому — вивчає послідовність генетичних зв'язків та співвідношень між цими подіями, що й відбиває суть зафіксованої зовнішньої послідовності, її душу¹.

Головне завдання хронології — встановити черговість історичних даних у минулому. Реалізація цього завдання на зовнішньому та внутрішньому рівнях хронології здійснюється неоднаково. У першому випадку — при встановленні емпіричної послідовності різних подій та фактів — вона насамперед дозволяє розмежувати їх у часі з точки зору їх мінливості, а також описати зовнішні прояви цієї мінливості. Та нанизування окремих фактів на вісь часу є необхідним, але недостатнім елементом історичного знання. Це лише перший крок на шляху до розуміння історичного процесу. Хронологічний перелік окремих фактів не дає можливості виявити ні головні тенденції історичного розвитку об'єктів дослідження, ні їх напрямок. І тому принцип історизму як головний принцип радянської історичної науки, що вимагає насамперед врахування істотних зв'язків та відношень між подіями і явищами минулого з точки зору їх внутрішньої закономірної суті, на цьому рівні реалізувати неможливо. Справжню історію можна встановити лише на рівні внутрішньої хронології. Це означає, що після того, як буде встановлена послідовність подій та явищ і їх тривалість у часі, треба ще зрозуміти логічний взаємозв'язок між ними, а також виявити детермінуючі фактори, що безпосередньо чи опосередковано спричинили певні події та явища у той чи інший час. Саме останнє становить суть внутрішньої хронології, її головне завдання.

Два рівні у системі хронологічного дослідження обумовлюють і два головних засоби пізнання хронології, що спрямовані на реалізацію єдиної мети. Кожен із засобів має свої специфічні принципи та прийоми, свій предмет дослідження, який визначає межі застосування засобу. В той же час засоби перебувають у діалектичній єдності, доповнюють та впливають один на одного. Їх (засобів) роль виконують хронологізація та періодизація історичних подій і явищ.

2. Хронологізація і періодизація. Хронологізація є початковим етапом історичного дослідження. Вона спрямована на встановлення абсолютних чи відносних часових координат даних, їх упорядкування на основі з'ясованої послідовності. У системі історичних наук питаннями хронологізації опікується така додаткова дисципліна, як історична хронологія. Головне її завдання — вимір в межах певного часового відтинку даних про події та явища минулого за існуючою системою літочислення. Інформацію про дати історична хронологія бере з різних джерел, що дають відповідні прямі або опосередковані дані. Предметом досліджень історичної хронології є будь-яка інформація, у будь-якій формі її (інформації) відображення. Спираючись на таку інформацію за допомогою різних правил та прийомів представлені дані переводяться на дати юліанського календаря². Одиницею виміру хронологізації є конкретна дата, яка відбиває подію або явище на загальній осі часу. Кінцева мета хронологізації — розподіл матеріалу вздовж осі часу в межах, доступних вимірові інтервалів часу. Оскільки точна дата виводиться з усіх можливих джерел про подію, то основним принципом датування пропонується вважати використання максимальної кількості даних про дату події за умови їх постійного порівняння та коригування³.

Як бачимо, на рівні зовнішньої хронології перед дослідником стоять відносно прості завдання, а сама по собі хронологізація подій

¹ Добриянов В. С. Методологические проблемы теоретического и исторического познания. — М., 1968. — С. 250.

² Бикерман Э. Хронология Древнего мира. — М., 1975; Пронштейн А. П., Кияшко В. Я. Хронология. — М., 1981.

³ Заремба С. З. До питання про теорію та методику хронологічних досліджень // УІЖ. — 1974. — № 2. — С. 91.

та явищ ще не розкриває ні взаємообумовленості даних, що вивчаються, ні їх закономірного зв'язку. Історія у цьому випадку сприймається як загальний потік упорядкованих за часом різноманітних подій та фактів.

Інакше це питання вирішує періодизація. На відміну від хронологізації, періодизація насамперед прагне виявити такі послідовні часові відрізки, кожен з яких має специфічну характеристику щодо внутрішнього змісту, який обумовлює існування певних подій та явищ у виявленій послідовності. Предметом вивчення внутрішньої хронології є соціально-історичний час, засобом розмежування якого, розподілу та вимірювання за якісною різницею процесів, що відбувалися в ньому (часі), і виступає періодизація⁴.

Широкі методологічні функції періодизації визначаються тим, що з її допомогою розкривається внутрішній взаємозв'язок та взаємообумовленість різноманітних історичних фактів, пізнається логіка історичного розвитку. Оскільки періодизація вивчає внутрішні закономірності розвитку об'єктів дослідження, то вона виступає його внутрішньою хронологією, яка і забезпечує єдність послідовних генетичних етапів, кожен з яких має свою специфічну характеристику⁵. Ця характеристика конкретно відбивається у понятті «соціально-історичний час», а специфіка останнього зумовлює основні проблеми періодизації. Соціально-історичний час — це якісний час історії, час «опредмечений», відтворений у предметно-практичній та духовній діяльності людини. У цьому плані категорія «соціально-історичний час» протиставляється зовнішній хронології, що відбиває лише календарний час незалежно від його соціальної суті. Соціально-історичний час виникає разом з історією суспільства⁶. Якщо календарний час становить зовнішню, кількісну міру історичного руху, то соціально-історичний характеризує його з якісного боку. Тому значний відтинок календарного часу у соціальному плані може означати мізерний історичний відтинок шляху, який пройшло людство, і, навпаки, невеликий період календарного часу може залишитися в історії, як значний, вагомий крок. Отже, у межах об'єктивного календарного часу соціальні процеси і події можуть мати різні ритм, темп та інтенсивність⁷.

Як зазначає М. А. Барг, при конкретно-історичному дослідженні слід пам'ятати, що на відміну від лінійного хронологічного часу, соціально-історичний час є багатомірним і на кожному лінійному відрізку представлений цілим рядом різноманітних соціальних процесів. Останні співіснують, але не продовжують одне одного. Кожен з цих компонентів історичного процесу може мати власний темп, «частоту подій», таким чином, однакові хронологічні дати набувають різного значення та контексту. Однак поряд з існуванням відносно самостійних ланцюгів соціальних процесів, історичний час все-таки є системою, всі компоненти якої взаємопов'язані, тому будь-якому історичному типові суспільних відносин іманентно притаманна своя хроноструктура, що відбиває якісну специфіку цих відносин⁸.

Методологічна функція соціально-історичного часу полягає в тому, що, відбиваючи внутрішній час історії, він є соціальною формою руху.

При порівнянні категорій соціально-історичного та календарного часу увагу дослідників привертають такі аспекти. Якщо календарний час вимірює історію лише абстрактною тривалістю, тобто байдуже ставлячись до суті історії, то у межах внутрішньої хронології історія вимірюється якісно (соціально) і певною тривалістю. Якщо календарний час безперервний, то соціально-історичний — і безперервний, і пе-

⁴ Хаджиниколов В. Н. Некоторые методологические проблемы периодизации истории // Методологически и историографически проблемы на историката наука.— София, 1975.— Т. 1.— С. 57.

⁵ Добряннов В. С. Указ. соч.— С. 254.

⁶ Барг М. А. Категории и методы исторической науки.— М., 1984.— С. 62—67.

⁷ Там же.— С. 69.

⁸ Там же.— С. 87.

рервний (дискретний), тому його можна періодизувати. Календарний час характеризується рівномірністю та ритмічністю, він не прискорюється і не уповільнюється, тоді як історичному притаманна аритмічність. Календарний час абсолютний і незворотний за характером, тоді як історичний — відносний, має можливість повторності та циклічності⁹.

Уявлення про сутність соціально-історичного часу, його специфічні властивості багатомірності та асинхронності процесів, що одночасові у межах календарного часу, дозволяє глибше зрозуміти закон нерівномірності історичного процесу в цілому. Кожна «лінія» цього процесу має свій ритм і темп розвитку, а зовнішня синхронність лише приховує факт існування асинхронності у внутрішній хронології. Тому «не буде перебільшенням сказати, що кожне історичне дослідження є за своєю суттю дослідженням проблеми, що як правило лишається не сформульованою і тому не усвідомленою проблемою історичного часу, тобто внутрішнього часу дійсності, що вивчається»¹⁰.

Головний методологічний принцип періодизації полягає в тому, що кожний етап розвитку об'єкта історичного дослідження, вимежовуючись у процесі його періодизування, має становити цілісний організм з притаманною йому єдністю всіх складових елементів¹¹. Найповніше цей принцип відбиває марксистське вчення про суспільно-економічні формації. Категорія «суспільно-економічна формація» дає змогу зрозуміти історичний процес не як накопичення лише кількісних змін, а як ряд послідовних якісних сходинок, де кожна з наступних необхідно виростає з попередньої і в той самий час має свої особливі, специфічні якісні риси.

Реалізація цього принципу тісно пов'язана з вирішенням двох взаємопов'язаних питань — вибору об'єкта та критерія періодизації. Чіткий вибір об'єкта — одна з головних умов проведення періодизації. Ця вимога впливає, по-перше, з системного характеру всевітньо-історичного процесу, де будь-який окремо взятий елемент соціально-дійсності тісно пов'язаний з іншими елементами системи і підпорядкований закономірностям її розвитку. З іншого боку, будь-який об'єкт історичного дослідження може сам розглядатися як окрема система, як певна єдність складових елементів цієї системи, що у взаємозв'язку створюють її структуру. У найзагальнішому плані внутрішня хронологія є послідовністю історичного розвитку будь-якого об'єкта дослідження, в якому виділені його якісні етапи. І якщо визнати, що кожен об'єкт історичного дослідження має системний характер, то можна переконатися, що періодизації підлягає не окремий елемент, а всі елементи системи у їх єдності. Одночасно кожен з елементів може виступати як самостійна система, самостійний об'єкт дослідження і мати свої особисті якісні етапи, оскільки він (об'єкт) може мати особисту історію, що не завжди збігається (у межах зовнішньої хронології) з історією інших об'єктів, що виступають елементами спільної системи. Цей момент саме і відбиває специфіку соціально-історичного часу, його багатомірність та аритмічність.

Системне поняття об'єкта періодизації допомагає встановити критерій періодизації. Це найскладніше питання, бо складний сам характер історичного процесу. Розрізняють три рівні виділення критеріїв періодизації: 1) філософський, що стосується загальних питань теорії пізнання і теорії розвитку; 2) методологічний, що відбиває загальні закономірності історичного пізнання та принцип історизму; 3) предметний, що визначає предметну галузь, яка є об'єктом історичного дослідження. Кожна наука виявляє власний критерій періодизації, але для наук, які різнобічно вивчають суспільне життя, таким критерієм є соціально-історична формація¹².

⁹ Там же.— С. 70; Периодизация всемирной истории.— Казань, 1984.— С. 94, 95.

¹⁰ Барг М. А. Указ. соч.— С. 89.

¹¹ Илюшин В. А. Периодизация как метод исторического исследования. Методологические проблемы: Автор. дис. ... канд. филос. наук.— М., 1978.— С. 3.

¹² Добрянов В. С. Указ. соч.— С. 255.

Щоб визначити критерій періодизації, необхідно насамперед встановити структурні зв'язки між компонентами соціальної системи, що досліджується, бо саме у такий спосіб можна виявити той компонент, від розвитку та зміни якого залежать зміни всієї системи. Цей компонент і буде критерієм періодизації, оскільки він спричиняє не лише якісні зміни в структурі об'єкта періодизації в цілому, а й виявляє вирішальний вплив на всі інші елементи системи. Такий підхід дозволяє чіткіше з'ясувати та розкрити глибинні соціальні процеси, які становлять основу розвитку історичних об'єктів дослідження.

3. Хронологія та періодизація в археології. Встановивши основні поняття, якими оперують при дослідженні нашої теми у методології історичної науки, перейдемо до археологічних проблем. Археологія широко використовує поняття «хронологія» та «періодизація» при впорядкуванні матеріалу відносно часу. Разом з тим, якщо зміст першого поняття досить повно визначений, то суть другого — далеко не однозначна. Відсутність сталого визначення призводить до досить нечіткого тлумачення цього терміна.

В археології під хронологією розуміють, як правило, визначення інтервалів часу, що розділяють ті або інші археологічні дані, а також час, що віддаляє їх від сьогодення, тобто послідовне розміщення археологічних даних на осі часу¹³. Встановлюється хронологія за допомогою численних методів датування, які поділяються на історико-археологічні та природничонаукові. Гострота проблеми датування в археології прямо пропорційна її складності. Пояснюється це рядом об'єктивних причин, насамперед тим, що археологічні джерела не несуть прямої інформації про час виготовлення речей, про те, коли вони потрапили у землю тощо. Головним джерелом археології є матеріалізовані залишки предметно-практичної та духовної діяльності людини, на підставі яких реконструюється сам процес цієї діяльності. Археологія спостерігає не самі події та явища минулого, а лише їх відголос у вигляді розрізнених матеріальних об'єктів, тому особливу роль тут відіграє процедура переведення археологічних даних в історичні факти. Для того, щоб датувати конкретну подію в археології, необхідно виявити часові межі всього кола даних. Ускладнюється датування також внаслідок того, що в більшості випадків неможливо встановити точну дату, дата в археології — це завжди лише інтервал часу, в якому по-ява певної події чи явища минулої дійсності може бути лише вірогідністю. Завдання археолога полягає в тому, щоб якомога точніше встановити той діапазон часу, в якому подія могла статися з найбільшою вірогідністю¹⁴.

В археології виділяються дві системи датування — абсолютне та відносне. При абсолютному дати встановлюються за певною системою літочислення, дані для нього археологія бере з інших наук — історичних чи природознавчих. Відносне датування характеризує часові відношення між археологічними матеріалами, не оцінюючи інтервалу часу, що розмежовує конкретні дати. Обидві системи засновані на різних правилах та прийомах отримання інформації з археологічних джерел, про їх дати. Ми не будемо їх розглядати, тому що це становить окрему тему дослідження.

У процедурному плані датування можна представити рядом послідовних етапів: датування окремих речей; комплексів речей; виявлення синхронних комплексів, що становлять один хронологічний горизонт; встановлення часової послідовності генетично пов'язаних комплексів тощо.

Так чи інакше, за допомогою методів датування з'являється можливість хронологічно упорядкувати досліджуваний матеріал, згрупувати його в межах доступних для виміру часових одиниць, які в міру

¹³ Шапова Ю. Л. Естественно-научные методы в археологии.— М., 1988.— С. 107.

¹⁴ Шукін М. Б. Об «узких» и «широких» датировках // Проблемы археологии.— Л., 1978.— Вып. 2.— С. 28.

віддалення вглиб історичного процесу мають ширші межі. Однак якби у кожному конкретному випадку нам вдалося б встановити точну дату археологічних об'єктів, цього було б не достатньо, тому що головним завданням історичної науки, зокрема й археології, є вивчення зв'язків та відношень між подіями і явищами минулого в їх послідовності. Оскільки археологічні джерела безпосередньо не дають даних для датування, то археологія змушена шукати їх шляхом вивчення еволюції форм матеріальної культури у їх послідовності, а історичний процес у його специфічному археологічному відображенні постає як певна зміна форм матеріалізованих залишків та слідів минулого.

На основі встановлених хронологічних ланцюгів та в результаті систематизації даних стає можливим розкрити послідовну закономірність кількісних та якісних змін матеріалізованих залишків діяльності давніх суспільств. На цій стадії дослідження і вивчаються відношення між сталими поєднаннями певних категорій археологічних джерел та включення до них всіляких новацій, співвідношення між якими, за висновками ряду вчених, і виступають критеріями виявлення якісних етапів, стадій, фаз та періодів у розвитку окремих культурних утворень різного рівня і окремих регіонів, епох та інших археологічних категорій¹⁵.

Матеріали класифікуються методом синхронізації різноманітних археологічних комплексів, що має на меті виявлення емпіричних закономірностей в їх часовій послідовності. Оскільки результатом подібної класифікації є встановлення певних якісних ознак матеріалу, то в археології таку класифікацію прийнято розглядати як періодизацію. Це не зовсім відповідає суті поняття «періодизація» тому що, як відзначалось раніше, періодизація має відбивати внутрішню хронологію археологічних об'єктів дослідження. Археологи вважають, що класифікуючи за часом залишки предметно-практичної та духовної діяльності суспільства, поділяючи їх на періоди за зовнішніми відмінностями, ми тим самим реконструюємо й самі періоди та етапи в розвитку певного історичного процесу. Однак такий підхід дозволяє зафіксувати лише зовнішні прояви цих процесів; внутрішні зв'язки та відношення між явищами і конкретно-історичними процесами на даному рівні дослідження залишаються не розкритими, а коли справжні зв'язки між історичними фактами не розкриті, то про хронологію можна говорити лише як про суто формальний систематизуючий принцип¹⁶.

Про те, що більшість діючих тепер періодизаційних схем археологічних культур не виходить за межі зовнішньої хронології, свідчить їх поділ на ранній, середній та пізній етапи, виключно за хронологічним принципом без урахування якісної певності та генетичного зв'язку. Те саме спостерігається при розмежуванні культурно-історичних областей (спільностей), регіонів та епох. Не можна назвати періодизаціями в суттєвому значенні цього терміна і широко відомі в археології періодизаційні схеми розвитку окремих регіонів і епох, які виділяють на підставі описання послідовних синхронізованих культурних комплексів (археологічних культур). Визначення за такими схемами етапів, шаблів, періодів досить довільне і не дає ніякої уяви ні про притаманну історичному процесові, який стояв за цими культурними явищами, нову якість, ні про діалектичний зв'язок цих явищ. Про неоднозначне використання поняття «періодизація» в археології та методології історичного пізнання, а отже і у визначенні його ролі та функцій у дослідженні, свідчить віднесення цього поняття до емпіричного рівня археологічного дослідження¹⁷.

Слід зупинитися ще на одному, на наш погляд, важливому аспек-

¹⁵ Массон В. М. Традиции и инновации в процессе культурогенеза в свете данных археологии // Преемственность и инновации в развитии древних культур.— Л., 1981.— С. 39; Массон В. М. Энеолит Средней Азии // Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 14.

¹⁶ Добриянов В. С. Указ. соч.— С. 254.

¹⁷ Див., наприклад, Захарук Ю. Н. Проблемные ситуации в археологии // СА.— 1973.— № 4.— С. 7.— Табл. 5.

ті. Відомо, що всі історичні процеси, в тому числі і в їх «специфічній археологічній формі», відбуваються в об'єктивному фізичному часі. Розгляньте раніше поняття «соціально-історичний час» є історичною абстракцією, яка фіксує цілеспрямовану соціально означену діяльність людини, що відповідає специфічним законам розвитку, фіксує відповідні події, процеси, ситуації у конкретних просторово-часових межах¹⁸. Тому, мабуть, неправомірна й спроба деяких археологів виділити особливий «автономний археологічний час», щоб пояснювати факти неспівпадання археологічних періодизацій з історичними, соціологічними та технологічними, вважаючи це неспівпадання результатом змін у «характері самого процесу»¹⁹. Насправді неспівпадання археологічних періодизацій з іншими пояснюється насамперед різними об'єктами дослідження, які мають свою структуру і різні закономірності. Крім того, оскільки соціально-історичний час, як вважають історики, є відображенням соціальної форми руху, то логічно визнати і наявність «археологічної форми руху матерії». Але як зазначає Ю. М. Захарук, будь-яка річ є «опредмеченим» наслідком праці, у якому зафіксований досвід, знання та потреби багатьох поколінь людей. Завдяки цій єдності форми та змісту археологічні речі є джерелом пізнання ідей, що відбиті в них, і, насамперед ідеї виробництва та споживання. У цій якості археологічних речей та наслідків діяльності суспільств минулого втілені їх науково-пізнавальні можливості та можливості реконструювання історичного минулого в археології²⁰. Нерозуміння цих важливих моментів спричиняє багато методологічних блукань та безпредметних дискусій. Матеріалізовані залишки діяльності суспільств минулого не акумулюють в собі ніякого специфічного «археологічного часу», тим більше не можуть бути одиницями його виміру. Шкалою виміру і соціально-історичних, і природних явищ може бути лише об'єктивний час, у якому і розгортається історичний процес у всій його різноманітності.

Другий аспект проблеми пов'язаний з питанням про рівень дотримання в археології загальнонаукових принципів побудови періодизації. Нинішній стан загально-археологічної періодизації досить докладно проаналізований Л. С. Клейном²¹. Вчений дійшов висновку, що археологи, намагаючись, створити універсальну «археологічну періодизацію», яка охоплювала б усі аспекти життєдіяльності давніх суспільств, не здобули успіху. Численні спроби змінити техніко-технологічний зміст періодизації «трьох віків» заплутали та ще більше ускладнили проблему. Л. С. Клейн досить вдало показав, що будь-яке еkleктичне, не досить усвідомлене привнесення нового змісту у «систему трьох віків» створювало протиріччя між сутністю понять кожного з виділених етапів та їх характеристикою, що неминуче призводило до порушення головних принципів періодизації — відокремлення об'єкта періодизації та виявлення її критерію. Неоднозначне тлумачення термінів, що визначають той чи інший період археологічної періодизації аж до втрати ними початкового змісту, змішування критеріїв, що відбивають різні аспекти соціально-історичних процесів, їх накладення один на одного призводить до сваволі і плутанини в археологічній науці. Особливо це стосується проблем віднесення археологічних культур до тієї чи іншої доби та їх характеристик²². Тож не дивно, що подібний стан загальної археологічної періодизації відбивається і на конкретних дослідженнях. Практично кожен археолог, який намагаєть-

¹⁸ Ракитов А. И. Историческое познание.— М., 1982.— С. 249.

¹⁹ Бочкарев В. С., Трифонов В. М. Пространство и время в археологии // Методика археологических исследований и закономерности развития древних обществ. Тезисы совещания, октябрь 1980.— Ашхабад, 1980.— С. 16.

²⁰ Захарук Ю. Н. Об одной концепции археологического источниковедения // СА—1983.— № 3.— С. 78.

²¹ Klejn L. Die Konzeption des "Neolithikums", "Aheolithikums" und der "bronzezeit" in der archäologischen Wissenschaft der Gegenwart // Neolithisch Studien.— Berlin, 1972.— Н. 1.

²² *Ibid.*— С. 15.

ся відтворити історію розвитку якогось регіону у межах певного хронологічного періоду, мусить розробляти особисте уявлення про сутність та критерії виявлення тієї чи іншої археологічної доби або періоду²³.

Так І. Б. Васильєв, характеризуючи енеоліт степу і лісостепу Поволжя, зазначає, що в даному регіоні цей період пов'язаний із поширенням відтворюючого господарства та його скотарської спеціалізації, перше використання металу, формування складних, невідомих раніше ритуалів, початок соціальної диференціації суспільства²⁴. Цей період дослідник поділяє на три етапи: ранній, розвинений та пізній. До кожного з них він відносить ряд синхронних археологічних культур та типів пам'яток. Виникає запитання, чому зазначений хронологічний відтинок поділено на три, а не на два чи чотири етапи? Відповіді на нього автор не дає, І. Б. Васильєв до того ж зауважує, що між першими двома етапами суттєвих змін у культурі не відбулося, як не спостерігалось і якісних стрибків у розвитку культури, що на його думку, розвивалася більш-менш еволюційно²⁵. Послідовно описуючи характерні риси кожної з археологічних культур, що становлять емпіричні підвалини періодизації, автор досить вагомо обґрунтовує лише її хронологічний аспект, абсолютно ігноруючи при цьому історичний зміст виділених ним етапів.

Ми не відкидаємо справжньої можливості якісних змін у розвитку суспільств, що стояли за культурними явищами, які досліджує І. Б. Васильєв, швидше навпаки. Сам факт докорінних змін у поховальному обряді протягом розглянутого хронологічного періоду — від випростаних групових поховань до індивідуальних підкурганих — тільки одне із свідчень складних процесів, що мали місце в даних суспільствах. Йдеться про логіко-методологічні засади формування археологічних періодизаційних схем.

Нещодавно Д. Я. Телегін запропонував нову періодизаційну схему розвитку археологічних культур України IV—III тис. до н. е.²⁶ Цей хронологічний період Д. Я. Телегін називає нео-енеолітичною добою і, таким чином, вводить нове поняття у систему археологічної періодизації. Підставою для виділення такої специфічної доби, мабуть, має бути один із проявів закону нерівномірності історичного розвитку — співіснування в єдиних хронологічних межах неолітичних та енеолітичних культур. Саме питання правомірності виділення такого періоду суперечливе. Однак Д. Я. Телегін поділяє цю добу на три періоди, кожен з яких до того ж має ще й підетапи: неолітичний, нео-енеолітичний, енеолітичний, й відносить до кожного з цих періодів певні культурні групи. На яких же засадах створюється періодизація? По-перше, як вважає автор, виділена ним доба характеризується співіснуванням неолітичних культур. Перший з цих етапів слід, на нашу думку, відкинути, тому що в цей період, як зазначає сам дослідник, на Україні відомі лише неолітичні культури. По-друге, слід відкинути і третій період (ямний час), бо всі пов'язані Д. Я. Телегіним з цим періодом археологічні культури більшість археологів відносить до доби бронзи²⁷. Таким чином, згідно з висунутим Д. Я. Телегіним критерієм, нео-енеолітична доба має обіймати лише середній період, коли на Україні з'являються культури мідного віку (трипільський час, за термінологією автора)²⁸. Що ж до його підперіодів, то підстави для їх виділення не-

²³ Див., наприклад, Збеневич В. Г. До проблеми становлення енеоліту // Археологія.— 1985.— Вип. 51.— С. 1—11.

²⁴ Васильєв І. Б. Энеолит Поволжья: степь и лесостепь.— Куйбышев, 1981.— С. 4.

²⁵ Там же.— С. 24.

²⁶ Телегин Д. Я. Хронология и периодизация культур нео-энеолитической эпохи Поднепровья Левобережья Украины и Крыма // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе (Тезисы докл. областного практического семинара) — Донецк, 1987.— С. 27.

²⁷ Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА.— 1978.— № 4; Збеневич В. Г. Вказ. праця.— С. 8.

²⁸ Телегин Д. Я. Указ. соч.— С. 27.

зрозумілі, можна лише сказати, що вони повністю збігаються із загальною періодизацією трипільської культури.

Трипільська культура (Трипілле-Кукутенська спільність) — одна з найкраще вивчених на Україні. Хронологічною класифікацією її пам'яток займалося багато дослідників, розвиваючи та доповнюючи класифікацію Т. С. Пассек, яка виділила в розвитку культури три періоди: ранній, середній (розвинутий) та пізній. Одна з останніх схем передбачає досить детальне членування кожного з періодів (від шести до одинадцяти сходинок) і спрямована на «визначення у межах певного етапу віку багатьох нещодавно відкритих поселень»²⁹. Суто зовнішня, хронологічна спрямованість цієї періодизації не викликає сумніву, хоч автор вважає, що запропонована схема відбиває сходинки розвитку трипільської культури як певного історичного феномена.

Інакше до проблеми періодизації Трипілля підходить В. О. Дергачов, який справедливо зазначає, що кожен із виділених Т. С. Пассек періодів за хронологічними критеріями має відбивати певні якості культурних, етнічних та соціальних процесів. Тому зміст кожного з періодів повинен містити подвійну характеристику — археологічну та історичну³⁰. Разом із В. Г. Збеновичем В. О. Дергачов вважає, що пізній етап Трипілля як період поступового відмирання та зникнення матеріальної культури має співвідноситись з другим етапом пізнього періоду за схемою Т. С. Пассек³¹. К. К. Черниш обидва етапи відносить до пізнього періоду³². Аналіз археологічних публікацій, що порушують питання періодизації, можна продовжувати, хоч і так зрозуміла практика недотримання в археології загальнонаукових принципів періодизації. Недоліки більшості періодизаційних схем можна систематизувати таким чином: нечітке визначення об'єктів періодизації, а саме аспектів історичної реальності; в історичному розвитку об'єктів виділяються періоди, які по суті ними не є; не розкриваються внутрішні генетичні зв'язки між етапами, що призводить до нехтування суттєвими етапами, не провадиться цілісний аналіз складових напрямів в історії розвитку об'єкта дослідження та їх внутрішнього взаємозв'язку, що допомагає виявити головну тенденцію розвитку та на її основі виділити критерій періодизації.

Розглянуті методологічні аспекти соціально-історичного часу та його періодизації значною мірою сприяють вирішенню деяких проблем періодизації в археології та перетворенню її в справжній інструмент реконструкції соціально-історичного процесу. По-перше, це стосується розмежування понять внутрішньої та зовнішньої хронології, визначення їх специфіки. Поки що в археології не розрізняються різнорівневі поняття і під періодизацією частіше розуміють лише емпірично зафіксовані прояви хронологічної послідовності змін археологічних даних. Неправомірно названі періодизаціями ці схеми описують генезис різноманітних форм матеріальної культури, внутрішній зв'язок та взаємобумовленість яких залишаються не розкритими, а історичний процес виступає як хронологічна послідовність археологічних фактів. Таке розуміння призводить до того, що способи проведення періодизації отожднюють з методами абсолютного та відносного датування³². При цьому не враховується, що такі прийоми не дозволяють розкрити внутрішні закономірності соціальних процесів та їх діалектичний зв'язок, які виявляються за допомогою зовсім інших пізнавальних засобів аналізу емпіричного матеріалу.

По-друге, головний принцип періодизації в археології і чітко виділення об'єкта періодизації, виявлення в ньому структурних елементів, кожний з яких може мати свою історію, а, отже, і свою періодиза-

²⁹ Черныш Е. К. Энеолит Правобережья Украины и Молдавии // Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 174.

³⁰ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья.— Кишинев, 1980.— С. 6, 9.

³¹ Черныш Е. К. Указ. соч.— Табл. 9.

³² Див., наприклад, Палеолит СССР.— М., 1984.— С. 9.

цію³³. З огляду на специфіку соціально-історичного часу, його асинхронності, періодизації різних структурних елементів можуть не збігатися в межах календарного часу. Тому процедурі періодизації повинне передувати чітке визначення галузі чи процесу історичної дійсності, які реконструюються за археологічними даними, тобто досліджуються.

Питання об'єкта археологічної періодизації тісно пов'язане з проблемами предмета археологічної науки в цілому, її цілями та завданнями, що поки залишаються дискусійними. Більшість археологів схиляється до думки, що мета археології — це вивчення закономірностей соціально-історичного розвитку суспільств минулого за матеріальними залишками їх діяльності³⁴. Виходячи з цього археологія як і історія пізнає ці закономірності на підставі вивчення всіх аспектів людської діяльності у їх взаємодії. Тому теоретичне осмислення системного характеру компонентів соціально-історичного процесу (кожний з яких може виступати і як частина загальної системи, і як самостійний об'єкт дослідження, мати свою структуру і в той самий час як частина цілого підпорядковуватись інтегральним законам всієї системи) має особливе методологічне значення. На самому високому формаційному рівні історичний процес розвивається за соціальними законами, які й зумовлюють певний рівень соціальних структур конкретних суспільств. Але через нерівномірність історичного розвитку та взаємовплив різноманітних факторів стадіально-однорідні суспільства формують власні структури, що мають свій ритм, темп та періодичність³⁵.

Такий підхід, на нашу думку, сприятиме визначенню принципів побудови наукової періодизації в археології, яка за своєю сутністю має бути ієрархічною (система періодизації різних рівнів), а не лінійною, як більшість запропонованих тепер періодизаційних схем. Періодизація кожної із сторін діяльності суспільства минулого, розрізняючись за конкретними моментами, повинна базуватися на логіці загально-історичного процесу. Основа членування чи критерій періодизації у кожному конкретному випадку можуть бути різними, але принцип виділення критерію повинен походити з вивчення внутрішніх зв'язків між різними компонентами соціальної системи як історичної цілісності у їх генетичному та функціональному зв'язках.

По-третє, застосування поняття багатолінійності соціально-історичного часу дозволяє краще організувати емпіричний матеріал, тому що кожен науковий факт, відбиваючи різні компоненти історичного процесу в різних системах несе різне навантаження. «... Слід пам'ятати, — пише Є. К. Краснухіна, — що всі проблеми, які пов'язані з періодизацією конкретного історичного матеріалу, виникають не просто із узагальнення та осмислення історіографічних даних, а й дедуктивно впливають із загальнофілософських уявлень про специфіку соціально-історичного часу»³⁶. Процедура періодизації має виявити не лише якісні етапи у розвитку одного, нехай і провідного компонента, але й описати послідовність змін всіх інших, залежність яких від цього компонента найчастіше відбита опосередковано. Це дозволить не лише з'ясувати причини змін, що спостерігаються, простежити за процесом його динаміки, а й зрозуміти основні протиріччя розвитку того або іншого об'єкта.

Таким чином, періодизація — це відтворення закономірностей структури історичного розвитку явищ та процесів, що їх вивчає археологія. Вона — не просто засіб систематизації емпіричних даних, а й

³³ Диков Н. Н. Общие принципы диалектической периодизации // ВФ.— М., 1983.— № 4.

³⁴ Генинг В. Ф. Предмет и объект археологии.— К., 1983; Башилов В. А., Лооне Э. Н. Об уровнях исследования и познавательных задачах археологии // СА.— 1986.— № 3.

³⁵ Барг М. А. Указ. соч.— С. 84—86.

³⁶ Краснухина Е. К. Проблема периодизации в конкретно-историческом исследовании // Методологические проблемы общественных наук.— Л., 1986.— Вып. 7.— С. 125.

метод, що розкриває внутрішню зумовленість фактів та їх взаємозв'язок. Отже, основна функція періодизації в археологічному дослідженні — не констатувати, як при культурно-хронологічній класифікації, що фіксує лише зовнішню послідовність змін археологічного матеріалу, а узагальнювати, тобто розкривати внутрішні закономірності історичного процесу, який стоїть за досліджуваними явищами. У цьому плані періодизація є вищим етапом хронологічного дослідження, що безпосередньо виявляє закономірності соціально-історичного процесу в археології.

Що стосується процедурного плану системи хронологічного дослідження в археології, то можна виділити такі пізнавальні рівні. Початковим етапом дослідження є датування, де конкретна дата археологічної речі, пам'ятки, комплексу становить його структурну одиницю. Наступний рівень пов'язаний з культурно-хронологічною класифікацією матеріалу, за допомогою якої здійснюється синхронізація комплексів, виявляється їх послідовність у часі, генетична спадкоємність різних категорій археологічних джерел, з'ясовується взаємозв'язок між ними. Одиницею цієї стадії дослідження слід вважати, можливо, хронологічний горизонт як систему синхронізованих типів археологічних пам'яток. Група таких генетично пов'язаних типів становить емпіричну базу нового ступеня дослідження, якою є періодизація. Остання має розкрити внутрішні закономірності об'єкта дослідження, його внутрішню хронологію, виявити якісні етапи його розвитку та зв'язок між ними, а також загальні специфічні закономірності на кожному з виділених етапів. Що ж до категорій періодизації, то це питання потребує спеціального дослідження, оскільки досі не визначено однозначні дефініції категорій періодизації. В. С. Добріянов, наприклад, пропонує такі визначення: основним елементом періодизації як часу відносно спокійного розвитку вважати період, а час переходу від однієї якості до іншої визначати як етап або фазу³⁷.

Вказані рівні хронологічного дослідження певним чином взаємозв'язані і мають певну супідрядність один з одним. Кожен з наступних передбачає попередній як обов'язковий елемент дослідження. Таким чином, всі вони перебувають у тісній залежності, і від того, наскільки об'єктивно розв'язується завдання на кожному з цих рівнів, залежить результат дослідження в цілому.

А. В. Ніколова

К СООТНОШЕНИЮ ХРОНОЛОГИИ И ПЕРИОДИЗАЦИИ

В процессе хронологического исследования археологами решается двуединая задача: систематизация археологических данных и выявление направленности и динамики реконструируемого конкретно-исторического процесса. Первая связана с определением эмпирической временной последовательности данных и направлена на установление внешней хронологии; вторая отражает последовательность генетических связей и отношений между явлениями и событиями прошлой действительности, т. е. направлена на выявление внутренней хронологии.

Внешняя хронология устанавливается при помощи методов абсолютного и относительного датирования. Изучение внутренней хронологии возможно через периодизацию, которая предполагает выявление ряда генетических этапов, каждый из которых имеет свою специфическую характеристику и отражает социально-историческое время. Большинство применяемых в археологии периодизационных схем не выходят за рамки внешней хронологии и представляют собой различного уровня культурно-хронологические классификации материала. Датировка, культурно-хронологическая классификация, периодизация — таковы ступени хронологического исследования в археологии.

³⁷ Добриянов В. С. Указ. соч.— С. 259.

CORRELATION OF CHRONOLOGY AND PERIODIZATION

A one-in-two problem has been solved in the process of chronological studies: systematization of archeological data and revealing of the tendency and dynamics of the particular historical process under reconstruction. The former is associated with determination of empirical time sequence of the data and is aimed at establishing external chronology; the latter reflects a succession of genetic links and relations between phenomena and events of the past, i.e. is aimed at revealing internal chronology.

External chronology is established by means of the methods of absolute and relative dating. Study of the internal chronology is possible through periodization which embraces distinction of a number of genetic stages, each having its specific characteristic and reflecting socio-historical time. The majority of periodization patterns applied in the archaeology are within the frames of external chronology and present different levels of cultural-chronological classifications of the material. So, dating and cultural-chronological classification are the stages of chronological studies in archaeology.

Одержано 06.10.89

Реконструкція споруд Центрального теменоса в Ольвії

© С. Д. Крижицький, А. В. Буйських

Одним з найяскравіших явищ античної культури є архітектура, зокрема, ордерна, вивченню якої приділяється значна увага, а кожна нова пам'ятка рано чи пізно стає об'єктом реконструкції, проте далеко не завжди достатньо аргументованої. Це і не дивно, оскільки у багатьох випадках реконструкція базується лише на кількох архітектурних деталях, а залишки фундаментів згодом ордерних споруд відкритих *in situ*, поодинокі.

У процесі розкопок центрального підвищення Верхнього міста Ольвії (ділянка Р-19) в розвалі пізньоелліністичної оборонної стіни було відкрито ряд архітектурних деталей¹, частина яких на підставі абсолютних розмірів та стилістичних особливостей могла належати одному комплексу. Спробуємо ідентифікувати його (із врахуванням знахідок депаспортизованих архітектурних деталей доричного та іонічного ордерів в інших місцях розкопок) з конкретними спорудами елліністичного часу, залишки яких відкриті в Ольвії *in situ*.

Серед об'єктів відзначимо рештки Великої стої, що відокремлює Центральний теменос від агори, квадратну споруду (очевидно, скарбницю), розміщену на південь від головного вівтаря теменоса², храм Зевса та храм Аполлона Дельфінія. За винятком квадратної споруди, єдиною підставою для реконструкції досі були лише рештки зольно-глиняних нашарувань, відкритих *in situ*³. Ці дані, безумовно, мають

¹ Крапівина В. В. До політичної історії Ольвії середини I ст. до н. е. // Археологія.— 1988.— Вип. 63.— С. 15.— Рис. 3—5; Крижицький С. Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 12, 13; Буйських А. В. Ордерные архитектурные детали из Ольвии // АДСП.— К., 1988.— С. 56 та наст.

² Не будемо тут враховувати Західну стову теменоса, яка, можливо, виконувала функції пропілей (див. Крижицький С. Д. Указ. соч.— с. 113) та акцентувала вхід на теменос з боку Головної поздовжньої вулиці. Її реконструкція дуже ненадійна.

³ У процесі розкопок споруд Центрального теменоса не виявлено жодної кам'яної архітектурної деталі, що дозволила б визначити ордер. Вдалося встановити лише матеріал, з якого був споруджений храм Зевса — в елліністичному шарі над його рештками знайдено дрібні оброблені камінці з місцевого світлосірого вапняку, а також велику кількість відщепів із цього ж матеріалу. Останні були підсіпані